

תדפיס מתוך

שבות

מחקרים בהיסטוריה ובתרבות
של יהודי רוסיה ומזרח אירופה

2003–2002 (27)11

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
מכון בן גוריון
לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון

אוניברסיטת תל אביב
המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית-הפוליטית בפולין בימי מלחמת העולם הראשונה

מרקוס זילבר

מבוא

מאיר בלבן, גדול חוקרי תולדות יהודי פולין במחצית הראשונה של המאה העשרים, נמנה עם אותם היסטוריונים יהודים במזרח אירופה – שמייצגם הבולט היה דובנוב – שעירבו פעילות מדעית עם פעילות ציבורית. פעילותו הציבורית של מאיר בלבן במהלך מלחמת העולם הראשונה התמקדה בשני תחומים בחיי היהודים: החינוך והמוסד הקהילתי. מטרת המאמר לבחון את העקרונות שהנחו את פועלו של בלבן בתחומים האלה בתקופה הנדונה, ולראות כיצד שילב את פעילותו הציבורית במחקר ההיסטורי שערך באותו הזמן.

א. בלבן והוועד המרכזי האוסטרי להבטחת זכויות האוכלוסייה היהודית באזורי המלחמה הצפוניים

במסגרת התגייסותם הפוליטית של יהודי מרכז אירופה בימי מלחמת העולם הראשונה למען יהודי מזרח היבשת, הוקם בווינה בחורף 1915–1916 "הוועד המרכזי האוסטרי להבטחת זכויות האוכלוסייה היהודית באזורי המלחמה הצפוניים" (*Österreichische Zentralkomitee zur Wahrung der staatsbürgerlichen Interessen der jüdischen Bevölkerung im nördlichen Kriegsgebiete*).¹ הוועד שם לו למטרה, בין השאר, לדון עם שלטונות אוסטריה על גורל היהודים באזור הכיבוש האוסטרי בפולין, שהשתרע בדרום מזרח פולין הקונגרסאית.² בהקשר זה ניסח הוועד שורת תביעות, פוליטיות בעיקרן, שנועדו להגן על מעמדם של היהודים המקומיים, בכלל זה מינוי נציגים יהודים למועצות

1 D. Rechter, *Neither East nor West: Viennese Jewish Politics in World War One*, Ph. D. Thesis, the Hebrew University, Jerusalem 1994, pp. 111–112; idem, *The Jews of Vienna and the First World War*, London 2001, pp. 86–87

2 במחוזות לובלין, קלצה (Kielce) וראדום (Radom), בחלקו המרכזי של מחוז פיוטרקוב (Piotrków), בכלל זה באזורים סביב הערים פיוטרקוב ונובורדומסק (רדומסקו) (Noworadomsk, Radomsko) עד לפאתי צ'נסטוכובה (Częstochowa) ובמחוז קאליש (Kalisz) שממזרח לנחל וארטה (Warta).

העירוניות שיגנו על האינטרסים של היהודים, הקמת גוף קהילתי יהודי שידאג להבטחת חלקם של היהודים במימון שהרשויות מעבירות, ביטול האיסור על התכתבות באותיות עבריות (ביידיש ובעברית) – כלומר הכרה דה־פקטו בשפות היהודים ובעקבותיה הכרה ביהודים בתור מיעוט לאומי, הענקת שוויון זכויות אזרחי ליהודים, הענקת סיוע משפטי ליהודים שזכויותיהם קופחו, מינוי ממונה (רפרנט) לעניינים יהודיים שישב בלובלין – מרכז רשויות הכיבוש האוסטריות על אדמת פולין – ויהיה אחראי לענייני החינוך והדת של האוכלוסייה היהודית. את תביעותיו הגיש הוועד לשר החוץ האוסטרי, בוריאן (Burián); לשר המלחמה האוסטרי קרובטין (Krobotin); לראש הממשלה האוסטרי, שטורגק (Stürgkh), וכן לאישי ממשל נוספים, בהם דילר (Diller), המושל הצבאי של גליציה אשר הביע את תמיכתו במינוי ממונה לענייני יהודים. על מנת לקדם את המינוי, הגיש הוועד לדילר רשימת שמות מועמדים, שדילר הבטיח להעבירה למטה הכללי. ב־14 בפברואר 1916 התקבלו שניים מראשי הוועד, גומפרץ (Gomperz) ופאול המרשלאג (Hammerschlag), במטה הכללי האוסטרי, ובמעמד זה התקבלה תביעתם בדבר בחירת ממונה יהודי.³

לתפקיד התמנה טוביאש אשכנזי בעל הנטיות הפולונופיליות, מהבולטים בקרב משפטני לבוב. תפקידו העיקרי היה לייעץ לשלטונות אוסטריה בכל הנוגע לארגונם מחדש של החיים הקהילתיים היהודיים באזור הכיבוש האוסטרי בפולין. במקביל נבחר מאיר בלבן כממונה לענייני החינוך היהודי באזור זה.⁴ ביולי 1916 מונה מאיר בלבן גם לתפקיד הממונה לענייני יהודים במקום אשכנזי. תוארו הרשמי היה "רב צבאי" (Feldrabiner) היות ושלטונות הכיבוש לא ניאותו להעניק לו תואר רשמי אחר.⁵ בתוקף תפקידו שהיה בלבן בלובלין, עד מרס 1918, ובמהלך תקופה זו תיווך בין האוכלוסייה היהודית באזור הכיבוש האוסטרי לבין רשויות הכיבוש האוסטרי.⁶ מבחינה זו, דמה תפקידו לזה שנשא

3 דו"ח הוועד המרכזי האוסטרי על הבטחת זכויות האוכלוסייה היהודית באזורי המלחמה הצפוניים, 1.4.1916, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A15/VIII/9c.

4 "Nominacje", *Mysl żydowska*, 27.5.1916; K. Zieliński, *W cieniu synagogi, Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*, Lublin 1998, p. 96

5 F. Golczewski, *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881–1822, eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden 1981, p. 146; I. Biderman, *Mayer Balaban: Historian of Polish Jewry, His Influence on the Younger Generation of Jewish* *Historians*, New York 1976, pp. 70–71; "א יודישער טיש ביים גענ. גובערנעמענט אין לובלין", ווארשאווער טאגבלאט, 17.5.1916; "פראפעסאר מאיר באלאבאן אין לובלין", שם, 12.7.1916; דו"ח על נסיעתם של ד"ר אופנהיימר ופרופ' סוברנהיים לווינה בין 5–11 בנובמבר 1916, ראו: Oppenheimer und Professor Sobernehim, "Bericht der Herren Dr. Oppenheimer und Professor Sobernehim über ihre Reise nach Wien vom 5. bis 11.11.1916" (A15/VIII/9c).

6 Zieliński (above, note 4); Golczewski (above, note 5), p. 146; Biderman (above, note 5), pp. 70–71

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית-הפוליטית בפולין קמא

כבר אז לודוויק האס (Hass), הממונה לעניינים יהודיים ב"ממשל הכללי של ורשה" (General-Gouvernement Warschau) – אזור הכיבוש הגרמני האזרחי של פולין – ולזה שיישא כעבור שנה הרמן שטרוק באזור הכיבוש "אובר-אוסט" (Ober-ost), שהיה תחת מינהל צבאי גרמני וכלל את מחוזות סוואלקי (Suwałki), קובנו, וילנה וגרודנו.⁷ מאיר בלבן⁸ נמנה ללא ספק עם אדריכלי המחקר ההיסטורי היהודי המודרני של יהודי פולין. עיקר מחקריו נסבו על תולדות יהודי פולין בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת.⁹ מתחילת דרכו כהיסטוריון ראה בחקר הקהילה המקומית את התשתית להבנה כוללת של תולדות יהודי פולין.¹⁰ עד תום מלחמת העולם הראשונה עסק בחקר חיי היומיום של יהודי פולין,¹¹ על היבטיהם התרבותיים¹² והדתיים,¹³ וכיחסים הכלכליים שנרקמו בינם לבין עצמם וכינם לבין שכניהם הלא-יהודים.¹⁴ בין השאר ייחד בלבן שלוש מונוגרפיות לקהילות יהודיות גדולות: האחת על יהודי לבוב,¹⁵ שהתבססה על עבודת הדוקטור שלו וראתה אור בלבוב ב-1906; השנייה על קהילות קרקוב וקאז'ימייז' (Kazimierz), שהכרך הראשון שלה יצא לאור בקרקוב ב-1913 והשני בלבוב ב-1916,¹⁶ והשלישית על לובלין, שנכתבה במרוצת שהותו שם בימי מלחמת העולם הראשונה, ופורסמה בברלין ב-1919.¹⁷ במונוגרפיות אלה שחזר בלבן את תולדות השלטון העצמי היהודי, את חיי

- 7 על לודוויק האס והרמן שטרוק ועל התפקיד שמילאו באזורי הכיבוש הגרמניים במזרח אירופה, ראו: E. Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, pp. 160, 171, 204–222, 228.
- 8 נולד בלבוב ב-1877 ונספה בגטו ורשה ב-1943.
- 9 Biderman (above, note 5), pp. 87–209.
- 10 שם, עמ' 119.
- 11 M. Bałaban, *Życie prywatne Żydów Lwówskich na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1905.
- 12 M. Bałaban, *Herz Homberg i szkoły Józefińskie dla Żydów w Galicji (1787–1806)*, *Stydium Historyczne*, Lwów 1906.
- 13 M. Bałaban, *Historia Projektu szkoły rabinów i nauki religii Mojżeszowej na Ziemiach Polskich*, Lwów 1907.
- 14 ראו למשל הפרק השמיני בחיבורו על לובלין: M. Bałaban, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin 1919.
- 15 M. Bałaban, *Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906.
- 16 M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, vol. I, Kraków 1913; vol. II, Lwów 1916.
- 17 Bałaban (above, note 14)

הקהילות היהודיות ואת קשריהן עם מוסד-העל של יהודי פולין – ועד ארבע הארצות. מקום נרחב במונוגרפיות שלו ייחד בלבן לתולדות החינוך היהודי.¹⁸

ב. להביא את בית הספר ל"חדר" ואת "החדר" לבית הספר

עם היבחרו לתפקיד הממונה על העניינים היהודיים באזור הכיבוש האוסטרי של פולין הקונגרסאית ערך בלבן שני סיורים ממושכים ויסודיים באזור בחודשים יולי-אוגוסט וספטמבר-אוקטובר 1916. מטרתו המרכזית של הסיור היתה לבחון הן את מערך החינוך היהודי הקיים והן את מוסדות הקהילה היהודית, ולהציע הצעות לשיפורם. שני נושאים אלה היו מרכזיים ביותר בעיני אנשי הוועד המרכזי האוסטרי להבטחת זכויות האוכלוסייה היהודית באזורי המלחמה הצפוניים, ששם לו למטרה להציג בפני האינטליגנציה היהודית המקומית באזור הכיבוש האוסטרי את הצורך במודרניזציה של מוסדות החינוך היהודי ושל מוסדות הקהילה היהודית ברוח המשכילית.¹⁹

כמהלך סיורו ביקר בלבן בשורה ארוכה של עיירות וערים באזור, כגון לובלין, לוברטוב (Lubartów), חלם (Chełm), קלצה, פיטרקוב, ראדום, סנדומיז' (Sandomierz), קונסקיה (Końskie), נוברדומסק וזאמושץ' (Zamość), תוך שהוא מבקר בכל סוגי מוסדות החינוך היהודיים שפעלו בהן: הדתיים והחילוניים, לבנים ולבנות, בידיש, ברוסית ובפולנית, בתי ספר ליהודים ובתי ספר לאוכלוסייה מעורבת.²⁰ הוא בחן ביסודיות את מושא חקירתו וערך רשימות מפורטות על ממצאיו בכל מקום ומקום שבו ביקר. בתום סיורו ניסח את מסקנותיו sine ira et studio בתזכיר מפורט שהגיש לשלטונות הכיבוש האוסטריים. בתזכירו הציע לבצע רפורמות במערך החינוך היהודי באזור הכיבוש האוסטרי.²¹ מאחר שהיה ער לעובדה שהשלטונות האוסטריים הסתייגו מרפורמות שבוצעו באותה תקופה בתחום החינוך היהודי באזור הכיבוש הגרמני

18 למשל, במונוגרפיה שלו על לכוב (הערה 15 לעיל), עמ' 523–530, ובמונוגרפיה על קרקוב (הערה 15 לעיל) פרק 25.

19 "Pobyt w Lublinie przedstawiciela Wiedeńskiego Rechtschutzvereinu". *Mysl Żydowska*, 17.5.1916

20 "Bericht Balaban über seine Studienreise in Sachen des Jüdischen Schul- und Kultuswesens im österreichischen-ungarischen Okkupationsgebiet in Polen". 6.11.1916, pp. 12–15, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (=AGAD), AAD MGGL. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce. Syg. 1456 פורסם טקסט זה של בלבן בתוספת מכוא מאת פרנק מיכאל שוסטר. ראו: M. Bałaban, "Raport o Żydowskich instytucjach oświatowych i religijnych na terenach Królestwa Polskiego okupowanych przez Austro-Węgry", *Kwartalnik Historii Żydów*, no. 1 (197), 2001, pp. 35–68

Schuster (above, note 7) p. 34 21

בפולין,²² נמנע מלקשר בין רפורמות אלה לבין הצעתו. תחת זאת טען כי השלטונות האוסטריים צריכים לפעול לפתרון מצוקותיו של המיעוט היהודי בפולין במסגרת פתרון בעיותיהם של כלל תושבי המדינה. הוא אפיין את רוב האוכלוסייה היהודית בפולין בכלל, ובאזור הכיבוש האוסטרי בפרט, כדתית אורתודוקסית, ובעיקר כחסידית, וטען כי אחת המשימות הראשונות שיש לבצע היא להסביר לאוכלוסייה היהודית שחינוך ברוח ממלכתית אינו נוגד את הדת. עם זאת גרס כי יש להתאים את המסגרות החינוכיות הממלכתיות שייוחדו ליהודים להשקפת עולמם, כדי לא לפגוע ברגשותיהם הדתיים.²³

בתזכירו הבחין בלבן בין סוגים שונים של מוסדות החינוך הקיימים ליהודים: המוסדות המסורתיים, כגון ה"חדרים" או ה"חדרים" המתוקנים; בתי הספר המודרניים הלא-דתיים ליהודים (פרטיים ועירוניים); בתי הספר המעורבים ("סימולטניים") שבהם למדו יהודים ולא-יהודים באותן הכיתות, ואחרון – כיתות שבהן למדו רק תלמידים יהודים בנפרד ("כיתות מקבילות") במסגרת בתי הספר הכלליים. מנתוני התזכיר של בלבן עולה בבירור שרוב הבנות היהודיות שזכו בחינוך פורמלי מחוץ לבית למדו במוסדות החינוך הלא-מסורתיים [30% מהבנות בלובלין, כ-40% מהבנות בערים כגון אוסטרוביץ (Ostrowiec), ולמעלה מ-70% מהבנות בערים ראדום, פיוטרקוב, זמושץ' וקונסקיה].²⁴

"Verordnung betreffend Regelung des Schulwesens". *Deutsche Lodzer Zeitung*, 22 7.9.1915; S. Hirschhorn, "Żydzi Królestwa Polskiego podczas wojny światowej" in: I. Schipper, A. Tartakover, A. Haftka (eds.), *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza oświatowa i kulturalna*. Warszawa 1936, pp. 493–494

"W sprawie szkolnictwa dla Żydów w Królestwie Polskim", *Archiwum Państwowe* 23 w Krakowie (=APwK), NKN 147 טקסט זה, בליווי מבוא והערות מאת שוסטר, ראו: M. Bałaban, "W sprawie szkolnictwa dla Żydów w Królestwie Polskim", *Kwartalnik Historii Żydów*, no. 1 (197), 2001, p. 71

Bałaban (above, note 18), pp. 55–60 24 מתוך שתי הנחות: א. ששיעור הבנים והבנות בקרב האוכלוסייה היהודית היה זהה (כלומר מחצית הילדים היתה בנים ומחציתם האחרת בנות); ב. לא היתה אנאלפבתית באוכלוסייה היהודית. ההנחה השנייה שאובה מקביעתו של בלבן בנושא זה, המבוססת על ממצאיו במהלך סיורו. יש להעיר כאן ששיעורן היחסי של הבנות היהודיות שלמדו במסגרות כלליות לא היה מותנה בגודל הקהילה או במיקומה. כך, למשל, שיעורן היחסי בקהילה גדולה כמו לובלין היה נמוך משיעורן היחסי בקהילה קטנה ומסורתית ברובה כמו קונסקיה (Końskie). שיעור זה גם לא היה קשור לגודל השכבה המשכילה ביישוב; כך למשל שיעורן היחסי בזמושץ' עלה על זה שבפיוטרקוב, שהיסוד המשכילי בה היה רחב יותר באותה העת. ראו למשל: ב. גרנצרסקה-קדרי, "אחת מתוך אלף, יהודי קונסקיה במאה השנים לפני כלייתם", גלעד, יח, 2002, עמ' קסט-קע. יתרונותיו של החינוך הכללי שקיבלו הבנות היהודיות לעומת החינוך היהודי שהיה מקובל בקרב הבנים ביהדות פולין-רוסיה הוצגו ביסודיות במחקר של א. פרוש, נשים קוראות – יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, תל-אביב 2001, עמ' 11–100. עוד בנושא זה, ראו: פ. היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה – מקומה וייצוגה בעת החדשה, ירושלים 1997, עמ' 47–59; S. Lewin, "Some Aspects of the History of

הבנות היהודיות למדו בשלוש מסגרות חינוך: בתי ספר יהודיים, בתי ספר מעורבים וכיתות מקבילות בבתי ספר כלליים.

"הכיתות המקבילות" של תלמידים יהודים בבתי הספר הכלליים הוקמו במקומות שבהם התנגדה האוכלוסייה הלא-יהודית לשיבה משותפת של יהודים ושל לא-יהודים באותה הכיתה, או כאשר פערי השפה והדת לא אפשרו ניהול שיעור משותף של יהודים ופולנים. הפער הדתי בא לביטוי בעיקר בשבתות ובחגים. בבתי הספר המודרניים ליהודים למדו גם בנים וגם בנות, אך שיעור הבנות היה בבירור גדול יותר.²⁵

בלבן ראה בכיתות המקבילות רעה חולה שיש לחסלה. הוא סבר כי בכיתות אלה לא יכולה להתפתח רמת חינוך נאותה משום הסטיגמה החברתית המודבקת לתלמידיה. הוא ראה בכיתות המקבילות מעין גטו יהודי חדש, שהמציים מחוצה לו מתייחסים אל הנמצאים בו בחשד, בזלזול ובהתנשאות. הוא טען עוד כי הכיתות המקבילות יצרו שתי אוכלוסיות העוינות זו את זו, ולכן יש בהן סכנה לרעיון הממלכתיות הפולנית. יש לשער כי מלבד טיעונו אלה, מצא בלבן בסיורו שתלמידי הכיתות המקבילות היהודיות הופלו לרעה. הוא הציע אפוא לקבץ את הכיתות המקבילות במסגרת בתי הספר היהודיים הקיימים או בבתי ספר חדשים שיוקמו למטרה זו, מלבד בעיירות הקטנות, שבהן הציע לשקול את המשך קיומן של כיתות אלה כל עוד לא היו מספיק ילדים יהודים כדי לקיים בית ספר יהודי נפרד.

בנוסף, הוא הציע להמשיך את הפעלת בתי הספר המעורבים ובתי הספר היהודיים, אך להכניס בכל אחת ממסגרות החינוך האלה כמה תיקונים. אחת הסוגיות המורכבות ביותר שבלבן נדרש להתייחס אליהן היתה שפת הלימוד בבתי הספר שבהם למדו יהודים. במצב הקיים, שפת ההוראה בכיתות היהודיות ובבתי הספר היהודיים היתה יידיש. בלבן סבר שמצב זה טמן בחובו פוטנציאל להיווצרות פער חברתי ותרבותי בין התלמידים היהודים ללא-יהודים, שיהיה לרעת הראשונים; התלמידים היהודים עלולים להיתפס כנחשלים וכמיושנים, ועקב כך יתייחסו אליהם התלמידים האחרים בהתנשאות ובלעג.

הסוגיה של שפת הלימוד היתה מורכבת במיוחד בנוגע לבתי הספר המעורבים. כיוון שלשפת ההוראה יש חשיבות רבה בעיקר בשנות הלימוד הראשונות, הציע בלבן שבשנת הלימודים הראשונה ילמדו בכיתות של בתי הספר המעורבים שני מורים, פולני ויהודי. היהודי יוכל ללמד את התלמידים היהודים בידיש לכשיידרש הדבר, אך בהדרגה יופחת השימוש בשפה זו בתור שפת הלימוד, ויגבר השימוש בפולנית, עד לשלב שבו כבר לא יהיה צורך במורה שילמד בידיש. בלבן לא התייחס בהצעותיו לאפשרות הפוכה,

Secondary Education for Jews in Congress Poland during the Late Tsarist Period and Between the World Wars", *Gal-Ed*, vol. XVII, 2000, pp. 15–23

Balaban (above, note 24), pp. 57–60 25

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית הפוליטית בפולין קמה

שההוראה בידיש תורחב עד שתקיף את כל תוכנית הלימודים. ייתכן שהדבר נבע מהסתייגותו הישנה מהשימוש בידיש, שאפיינה אותו עוד בטרם המלחמה ורווחה בקרב אנשי חוגו בגליציה ובווינה,²⁶ אך אפשר שהטעם לכך היה שבלבן ידע כי שלטונות הכיבוש האוסטריים ידחו על הסף כל הצעה להכיר בידיש בתור שפת הלימוד הרשמית של התלמידים היהודים, משום שצעד מעין זה היה עלול להיתפס על ידם כהכרה ביהודים כבלאום (על פי החוקה האוסטרית, הכרה בשפה היתה משולה להכרה בלאום). עם זאת, יש להעיר שבהצעתו של בלבן הסתמנה דרך עקיפה להכשיר רשמית את השימוש בידיש במערכת החינוך.

אשר לתוכני הלימוד בבתי הספר המעורבים, דרש בלבן להפסיק את ההוראה של טקסטים בעלי קונוטציה נוצרית בכיתות שבהן לומדים גם תלמידים יהודים. הוא לא התכוון רק לביטול האינדוקטרינציה הנוצרית של הילדים היהודים, אלא גם ליצירת שוויון בין המערכת התרבותית הנוצרית לבין ההון התרבותי שהביאו עמם האחרונים מן הבית, כך שהמטען התרבותי והדתי של בני שתי הדתות יקבל ביטוי שווה ערך במערכת החינוכית.²⁷ בלבן הדגיש שאין הכוונה לביטול לימודי הדת בבתי הספר המעורבים, אלא להוראה במקביל של לימודי הדת הקתולית לנוצרים ולימודי דת משה ליהודים. בהקשר זה גם הציע בלבן לפטור את התלמידים היהודים שלמדו בבתי הספר המעורבים מחובת הלימודים ביום השבת, ובמקביל להתיר לבתי הספר היהודיים לפתוח את שעריהם בימי ראשון, שבהם צוות ההוראה יורכב מיהודים בלבד.²⁸

אשר לבתי הספר הנפרדים ליהודים, כגון אלה שבהם ביקר בלבן בלובלין, הוא תמך עקרונית בהמשך פעולתם. בלבן ביטל את הטענה שהם יוצרים את החיץ בין האוכלוסייה היהודית והפולנית. ה"חיץ הזה קיים", כתב, "ושום תיאוריה לא תטשטש אותו".²⁹ הוא גם לא ראה בבתי ספר מסוג זה סגרגציה שלילית, או כמונחים בני התקופה "הקמת גטו", אלא אמצעי הולם לחיזוק האוכלוסייה היהודית באמצעות סיפוק צרכיה התרבותיים, הלשוניים והלאומיים. עם זאת, הוא הציע להכניס שינויים בתוכנית הלימודים של בתי ספר אלה, במיוחד בלימודי הדת ובמקצועות יהודיים אחרים.

בהתייחסו ספציפית לשני בתי הספר היהודיים בלובלין — האחד לבנים והאחר לבנות³⁰ — ציין בלבן כי למרות שהמורים בבתי הספר הללו היו יהודים,

Biderman (above, note 5), p. 17 26

שם, עמ' 63–66. על ההיבט התיאורטי של ההון התרבותי וההון הלשוני ועל קידום או קיבוע של קבוצות חברתיות, ראו: P. Bourdieu, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London 1990, pp. 72–106; idem, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge 1984

Balaban (above, note 20), pp. 63–64 28

Balaban (above, note 23), p. 70 29

Zieliński (above, note 4), pp. 15–16 30
הלא-יהודים בעיר, פעלו רק שני בתי ספר כאלה מתוך עשרות בתי הספר הממלכתיים בעיר.

הם "לא נבדלו ברוחם מבתי הספר ה'נוצרים'",³¹ ולכן הציע ללמד בהם את תוכנית הלימודים הרשמית בפולנית, בתוספת לימודי יהדות מורחבים שישתרעו על פני 12–15 שעות שבועיות,³² לעומת השעתיים שהרשויות הקצו בפועל למטרה זו.³³ בלבן הדגיש בהקשר זה שהיקף לימודי הדת היהודית צריך לתאם את צורכי הציבור היהודי האורתודוקסי, שאם לא כן מרביתו לא ישלח את ילדיו לבתי הספר הללו. בין נושאי הלימוד שלדעתו צריכים להיכלל בלימודי היהדות מנה בלבן את המסורת היהודית, ההיסטוריה היהודית ואת עיקרי הפולחן הדתי. לצורך כך, הטעים בלבן, אין די בשעתיים שבועיות. ייתכן שלתלמידים הנוצרים די בכמות שעות כזו, אולם יש להביא בחשבון ששפת הלימוד שלהם היא פולנית וכי חלק מהתכנים הדתיים והתרבותיים שלהם נלמדים ממילא במסגרת תוכנית הלימודים הכללית, כגון בלימודי ההיסטוריה הכללית.³⁴ ברור שהכנסת מקצועות עבריים (תנ"ך, לשון וכד') לבית הספר בעיר תהווה קבלה של חלק מתביעות התנועה הלאומית היהודית, מה שעורר התנגדות בקרב האוסטרים,³⁵ אך מבחינת היהודים רק באופן כזה תתאפשר המודרניזציה של החינוך היהודי, או במלים של בלבן: "להביא את תוכנית הלימודים של החדר לבית הספר".³⁶

המודלים שעמדו לנגד עיני בלבן בהצעתו זו היו בית הספר שייסד איש ההשכלה יוסף פרל בתחילת המאה התשע עשרה בטארנופול (Tarnopol) ובתי הספר המודרניים שהנהיגה הקהילה היהודית בוורשה ובלודז', במיוחד בית הספר היהודי בלבוב, שבלבן נמנה עם מעצבי תכנון החינוכיים לפני מלחמת העולם הראשונה. בלבן גם הסתמך על יוזמה חינוכית מצומצמת בלובלין, שבה נתקל בעת סיורו באזור הכיבוש האוסטרי.³⁷ בלבן סבר כי ניתן לייסד מערכת חינוך יהודית אקסקלוסיבית ברוח מודרנית זו בכעשרה יישובים עירוניים באזור הכיבוש, בכלל זה לובלין וראדום, מבלי שמערכת סגרגטיבית כזו תחבל בממלכתיותו של החינוך.³⁸ הוא הדגיש כי את צוות ההוראה בבתי ספר אלה יש להכין בקפדנות: המורים למקצועות הכלליים יגויסו מקרב יהודי גליציה או

31 Bałaban (above, note 23); Lewandowski, "Społeczność Żydowska Lublina w czasie I wojny światowej", in: T. Radzik (ed.), *Żydzi w Lublinie, materiały do dziejów społeczności Żydowskiej Lublina*, Lublin 1995, pp. 125–128; Zieliński (above, note 4), pp. 98–101

32 Bałaban (above, note 20), pp. 63–66

33 Bałaban (above, note 23), pp. 69–72

הדת בבתי הספר הציבוריים בגליציה לפני המלחמה, ואשר בלבן היטיב להכירה. ראו:

Biderman (above, note 5), pp. 63–69

Bałaban (above, note 23), p. 71

35 שם, עמ' 70.

36 Bałaban (above, note 20), p. 65

37 שם. על פועלו החינוכי של בלבן לפני מלחמת העולם הראשונה, ראו: Biderman (above, note 5), pp. 66–68

38 Bałaban (above, note 23)

באזור הכיבוש הגרמני של פולין, שכן לא היו בנמצא מורים כאלה באזור הכיבוש האוסטרי; כדי לספק את עתודת המורים מסוג זה על שלטונות הכיבוש לעודד סטודנטים יהודים לרכוש את ההשכלה המתאימה להוראת המקצועות הכלליים באמצעות קרן מלגות מיוחדת. במקביל על השלטונות לייסד סמינר למורים יהודים, שבו יהיו שתי מגמות: להכשרת מורים במקצועות הכלליים ולהכשרת מורים להוראת היהדות.³⁹

לנוכח העובדה ששיעור התלמידות היהודיות שלמדו במסגרות חינוך חילוניות לא־יהודיות עלה בהרבה על שיעור התלמידים היהודים שלמדו בהן – שכן מרבית האחרונים למדו עדיין ב"חדרים" ובתלמודי התורה,⁴⁰ הציע בלבן להכניס רפורמה במסגרות החינוך היהודיות המסורתיות. מאחר שבלובלין כבר פעל תלמוד תורה שהנהיג את לימודי השפה הפולנית בתוכנית הלימודים, סבר בלבן כי אפשר להנהיג זאת גם ביתר מוסדות החינוך היהודיים המסורתיים באזור הכיבוש האוסטרי, כלומר, לקיים לימודי חול לצד לימודי קודש,⁴¹ ובמלים אחרות: "להביא את בית הספר אל החדר".⁴² הוא הציע להתחיל בהכנסת שינויים מתונים ב"חדרים", אשר נתפסו בחזקת קודש הקודשים בעיני הציבור היהודי החרדי. כדי ליישב את המודרניזציה ההדרגתית של מערכת החינוך היהודית המסורתית, הציע בלבן להנהיג – תחילה בלובלין ובראדום ואחר כך בערים ובעיירות אחרות באזור – קורסי ערב קצרים של ארבעה או חמישה חודשים, שבהם יוכשרו המלמדים היהודים ביסודות ההגייה, הדיקטיקה והמתודיקה, ילמדו את יסודות הגיאוגרפיה ומדעי החיים, השפה הפולנית (קריאה וכתיבה) וכן עקרונות דת ישראל ותולדות ישראל. אחרי שיעמדו בהצלחה בסדרת מבחנים, יוכלו לקבל רשיון עבודה כמלמדים מוכרים, ו"החדרים" שבהם ילמדו יהיו תחת פיקוח המדינה.⁴³ בלבן העריך שאין זה מן הנמנע כי ברבות השנים יפחת הצורך בהוראת המקצועות היהודיים ב"חדרים", אך לעת עתה סבר כי יש לפעול ברוח הצעותיו. כאמור, הוא התריע בפני השלטונות האוסטריים כי אם הרשויות יחליטו לחייב את היהודים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר הממלכתיים בלא לכלול תכנים יהודיים בתוכניות הלימודים שלהם, מרביתם יתנגדו לכך אפילו אם יסתכנו באי־אכיפת התקנות הרשמיות. מבין אלה שכן ייענו לכך, רבים ישלחו את ילדיהם במקביל להשלמת לימודיהם ב"חדרים". כך ייווצר מצב שבו ילמדו בבתי הספר הממלכתיים רק תלמידים יהודים בני השכבות העניות ביותר והחלשות ביותר, אלו שידם אינה משגת לממן מסגרות חינוך יהודיות חלופיות.⁴⁴

Balaban (above, note 20), p. 66 39

שם, עמ' 58–60. 40

שם, עמ' 63–64. 41

שם, עמ' 65. 42

שם, עמ' 63–64. 43

Balaban (above, note 23), p. 71 44

לחיזוק טיעונו כי שבירת מסגרת החינוך הקונפסיונלית — כלומר הכללת כל הילדים היהודים בבתי הספר הממלכתיים המעורבים — לא תניב פירות חיוביים, ציין בלבן כי גם אם בתי הספר הללו נחשבו חילוניים, הם כיבדו רק את הצרכים הדתיים והתרבותיים של הילדים הנוצרים. הדבר בא לכיטוי בצלם הצלוב התלוי על כותלי הכיתות, בפתיחת הלימודים בתפילה נוצרית ובהנהגת יום השבתון בימי ראשון בלבד. גם רוח הלימודים הכללית היתה זרה לתרבות שהתלמידים היהודים התחנכו עליה מבית.⁴⁵

כדי לבוא לקראת האוכלוסייה היהודית בעניין זה, סיכם אפוא בלבן את דיווחו בהצעה לכלול במערכת חינוך הממלכתית את ההוראה בידיש ובפולנית במקביל, ולקיים בה שתי מסגרות עיקריות: האחת מסורתית יהודית ביסודה, שתכלול גם לימודי חול מורחבים; האחרת מודרנית, שבה יורחבו לימודי היהדות ברוח משכילית. המסגרת המודרנית תופעל הן בבתי ספר מיוחדים שיוקמו למטרה זו, הן בכיתות המקבילות שיצורפו לכלל בית ספר אחד, והן בכיתות המעורבות בבתי הספר הקיימים. כך יוכל כל אחד מפלחי האוכלוסייה היהודית למצוא את המסגרת המתאימה לתפיסת עולמו ולצרכיו התרבותיים.

בלבן סבר כי מכל המסגרות הקיימות, זו של הכיתות המקבילות שירתה פחות מכול את האינטרסים של האוכלוסייה היהודית ולכן לא המליץ על המשך הפעלתן. הוא סבר כי כדי לחזק את האוכלוסייה היהודית יש אפוא ליצור מערך חינוכי שישלב לימודים כלליים עם לימודי היהדות. מחד גיסא, הרחבת הלימודים הכלליים בשפה הפולנית תסייע ליהודים להשתלב בחברה הפולנית הסובבת מבחינה חברתית וכלכלית, ולהתמודד עם דרישות החיים המודרניים — הן ברמה האישית היומיומית והן ברמה הציבורית הרחבה יותר. מאידך גיסא, הכללת לימודי היהדות במסגרות הממלכתיות תעניק לגיטימציה לתרבות היהודית ותחזק את מעמד היהודים כיסוד חברתי שווה במדינה המתהווה.

ג. הצעת בלבן והמועצה הזמנית של המדינה הפולנית

שלטונות הכיבוש האוסטריים התייחסו בכובד ראש לרפורמה שהציע בלבן ביחס למערכת החינוך היהודית, ובפברואר 1917, שלושה חודשים לאחר התאריך שבו חתם בלבן את תזכירו, העבירו את המלצתם בעניין זה ל"מועצה הזמנית של המדינה הפולנית" (Tymczasowa Rada Stanu) — רשות השלטון הפולנית המרכזית שהקימו הגרמנים והאוסטרים בפולין כצעד ראשון לקראת הקמת מדינה פולנית עצמאית.⁴⁶ מאחר שהשלטונות האוסטריים תמכו בשאיפות

45 שם.

46 פרוטוקול ישיבת המועצה: Archiwum Akt Nowych, Warszawa (=AAN). TRS. Sprawy : Oświaty. Syg. Akt 11. Posiedzenia w d. 27.2.1917

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית-הפוליטית בפולין קמט

הלאומיות של האוכלוסייה הפולנית באזורי הכיבוש, הם לא רצו לפעול בעניינים רגישים כסוגיית החינוך למיעוט היהודי ומעמד השפות הפולנית והיידיש בלא להתייעץ עם הרשויות הפולניות.⁴⁷ בעקבות תזכירו של בלבן הגישו האוסטרים למועצת המדינה הפולנית הצעה לרפורמה בחינוך היהודי, שכללה ארבעה נושאים:

"הכרה בבתי הספר הקיימים לילדים יהודים שבהם שפת הלימוד היא פולנית בתור בתי ספר יסודיים, והקמת בתי ספר יסודיים ליהודים על ידי צירוף הכיתות המקבילות של יהודים הקיימות בבתי הספר היסודיים הציבוריים [לכית ספר נפרד]; (2) במקום ה'חדרים' יוקמו בתי ספר יסודיים לילדי היהודים ששפת הלימוד בהם תהיה פולנית ולימודי הקודש יילמדו בהם בהרחבה; (3) התחשבות בצורכי הדתיים של התלמידים היהודים בבתי הספר היסודיים הציבוריים בערים שבהן יש מספר ניכר של יהודים, והכשרת מורים לנושא זה [ללימודי הקודש]; (4) שילוב החומר הנלמד בבתי הספר היסודיים בשפה הפולנית בתלמודי התורה וב'חדרים' הגדולים, תוך הענקת הכשרה מתאימה למלמדים ב'חדרים' בתחומי ההיגינה והפדגוגיה, ולבסוף, הטלת פיקוח פדגוגי על ה'חדרים' וכן על לימודי הקודש בבתי הספר היסודיים והתיכונים".⁴⁸

באמצע אפריל 1917 החלה המועצה הזמנית הפולנית לדון בהצעת הרפורמה האוסטרית.⁴⁹ בתום הדיונים, הציע מנהל מחלקת הדתות וההשכלה הציבורית של המועצה לקבל החלטה ובה שלושה סעיפים. בסעיף הראשון הוצע להכיר ב"חדרים" ובתלמודי התורה כבתי ספר פרטיים, וזאת בתנאי שימלאו שני תנאים: האחד – יונהגו בהם לימוד השפה הפולנית ולימוד המקצועות הכלליים בשפה הפולנית כפי שהם נלמדים בתוכנית הלימודים הרשמית של בתי הספר היסודיים הכלליים; התנאי השני – ה"חדרים" ותלמודי התורה יקבלו עליהם את התקנות הכלליות של הפיקוח על בתי הספר. הסעיף הראשון התקבל לאחר ויכוח ער שהתגלע בין מי שסירבו להכיר ב"חדרים" לבין מי שהציעו להתייחס אליהם כאל מוסדות ציבוריים. בסעיף השני הומלץ "להקים עבור בני דת משה כיתות

47 S. Kutrzeba, "La question polonaise pendant la Guerre Mondiale", in: M. Handelsman, (ed.) *La Pologne, sa vie économique et sociale pendant la Guerre*, Paris 1933, pp. 74–80; A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*, Wien 1935, pp. 67–74; J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, pp. 45ff

48 פרוטוקול ישיבת המועצה: AAN, TRS, Sprawy Oświaty, Syg. Akt 11. Posiedzenia d. 7.7.1917

49 פרוטוקול ישיבת המועצה, שם, 17.4.1917 והשוו עמ': Zieliński (above, note 5), pp. 91–92. ראו גם: "דער מלוכה-ראט וועגען די אידישע שולען", היינט, 22.5.1917

נפרדות שומרות שבת, שבהן יוקדשו ימי ראשון ללימודי הקודש, זאת בתנאי שיהיו מספיק הורים שידרשו זאת.⁵⁰ ההסתייגות בסוף הסעיף הוכנסה עקב ההתנגדות של נתנון, חבר המועצה הזמנית הפולנית, להקמה גורפת של כיתות שומרות שבת מהחשש שהדבר יביא לביטול הכיתות המעורבות. הסעיף השני לא התייחס כלל להצעה האוסטרית בעקבות המלצות בלבן – להקים בתי ספר יהודיים נפרדים – וכך קיבע למעשה את קיומן של הכיתות המקבילות, שבלבן ראה בו מצב לא רצוי. הסעיף השלישי של ההצעה קבע כי "המועצה הזמנית של המדינה הפולנית רואה הכרח שמחלקת הדתות וההשכלה הציבורית תתחיל בפעילות להכשרת מורים לדת משה לבתי הספר" [של היהודים].⁵¹ סעיף זה היה הצהרתי באופיו, שכן היה ברור לכל הנוכחים בישיבה של המועצה הזמנית שמחלקת הדתות לא תתחיל בפעילות זו בטרם יועברו סמכויות החינוך מידי שלטונות הכיבוש – שבפועל החזיקו בכל הסמכויות על מערכת החינוך בשני אזורי הכיבוש, האוסטרי והגרמני – לידי הרשויות הפולניות. בעת הגשת ההחלטה שלעיל, היה המשא ומתן על העברת הסמכויות מידי רשויות הכיבוש לידי המועצה הזמנית בעיצומו.

החלטת המועצה הזמנית הפולנית התייחסה אפוא רק לסעיפים השלישי והרביעי של הצעת הרפורמה של שלטונות הכיבוש האוסטריים, אך בעוד ההצעה האוסטרית ביקשה להרחיב את תחומי הלימוד בקורסי ההכשרה של המורים ללימודי הקודש, ביקשו הפולנים לצמצם לנושאי דת בלבד. אשר לסוגיית הפיקוח הממלכתי הרשמי על מוסדות החינוך היהודיים המסורתיים, אימצה המועצה הזמנית הפולנית את הצעת האוסטרים, והמליצה שלא להסתפק בפיקוח ממלכתי על התחום הדידקטי בלבד אלא להחילו גם על תוכני הלימודים וגם על דרך הוראתם. למעשה, באמצעות הפיקוח הממלכתי ובאמצעות קביעת היקף ההכשרה שתינתן למורים שילמדו את לימודי הדת היהודית, ביקשו הפולנים למנוע כל איום, מציאותי או דמיוני, על האינטרסים התרבותיים-הלאומיים הפולניים ועל ההגמוניה הפולנית במדינה.

התעלמותה של המועצה הזמנית הפולנית מסעיפים חשובים רבים בהצעת הרפורמה של בלבן הביאה לתוצאות ההפוכות מאלה שביקש בלבן להשיג. כלומר, במקום לחזק את המיעוט היהודי, הוצע להקים מנגנון רשמי של שליטה ופיקוח על החינוך היהודי, שישמר את היות היהודים יסוד מדוכא, מופלה לרעה שאינו רשאי ליטול את החלק המגיע לו במשאבי המדינה. כך אפוא רוקנה הצעתו המקורית של בלבן מעיקר תוכנה.

50 הערה 47 לעיל.

51 שם.

ד. בלבן והקהילה היהודית

גם כאשר שימש כממונה על ענייני היהודים באזור הכיבוש האוסטרי, לא זנח בלבן את כתיבתו המדעית. עבודת המחקר העיקרית שבה עסק בתקופת מלחמת העולם הראשונה הניבה את חיבורו "העיר היהודית של לובלין"⁵². הוא ניצל את שהותו בעיר בתוקף תפקידו הרשמי לאיסוף תיעוד מן העבר, לנבירה באוצרותיה הארכיוניים של העיר ולחיטוט בחנויות לספרים ישנים. הוא גם ביקר בבתי הכנסת, במוסדות היהודיים האחרים ובמונומנטים השונים הקשורים לתולדות היהודים בלובלין. את ממצאיו אלה, כאמור, העלה על הכתב.⁵³ במהלך ספרו מתאר בלבן את תולדות יהודי העיר ואת התפתחות הקהילה היהודית. בפרק האחרון של הספר מפרט בלבן את הטופוגרפיה של לובלין היהודית באמצעות מעין סיור דמיוני דקדקני ומפורט, רחוב אחר רחוב, בית אחר בית, לאורכה ולרוחבה של העיר,⁵⁴ תוך שהוא חושף בפני הקורא את אתרי התרבות היהודיים בעיר למן ימי הביניים ועד לעת החדשה המוקדמת, ומפגיש אותו עם גיבורי עברה היהודי של העיר.

ספרו המדעי המלומד של בלבן לא היה מנותק מההקשר הציבורי האקטואלי; בגאלו מתהום הנשייה את המונומנטים היהודיים של לובלין, הדגיש את העובדה שתולדות היהודים בעיר כרוכים בתולדות ימי העיר עצמה מאז ימיה הראשונים, ומתוקף כך יש להם הזכות המלאה להתגורר בה כאזרחים שווי זכויות, וליטול חלק בניהולה ובמוסדותיה כמו שכניהם הלא-יהודים. בסיוורו המפורט בספר מוכיח בלבן כי כמעט כל אבן וכל פינה בעיר הם אתרי זיכרון יהודיים, ואין להפרידן מאתרי הזיכרון שהוכרוזו רשמית כאתרים יהודיים במהלך ההיסטוריה בידי התנועה הלאומית הפולנית ובידי גורמים זרים אחרים. בתקופה שבה יצא לאור ספרו של בלבן, הגיע לשיאו המאבק בין היהודים לבין הפולנים על השליטה בממסד העירוני בפולין בכלל ובלובלין בפרט. היהודים נאבקו על הלגיטימיות של השתתפותם בניהול העיר, בחיים הציבוריים ובחלוקת המשאבים הכלליים, ולא אחת התלוו למאבק המר גם פרצי אלימות.⁵⁵ על רקע זה מוסברת תגובתו של עיתונאי פולני על תיאוריו

52 M. Bałaban, *Die Judenstadt von Lublin*, Berlin 1919. על פי התרגום היידי של הספר: מ. באלאבאן, די יידן שטאט לובלין, בוענאס איירעס 1947.

53 Zieliński (above, note 4), p. 130; idem, *Żydzi Lubelszczyzny*, Lublin 1999, pp. 99, 178, 265.

54 באלאבאן (הערה 52 לעיל), עמ' 17–18.

55 "Halbesjahre Bericht der Zivilverwaltung für Russisch-Polen für die Zeit vom 1.10.16 bis zum 31.3.17", AGAD, Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorze Warszawskim, 9; Zieliński (above, note 4), p. 46–48. ראו גם עשרות המאמרים שפורסמו בשבועון היהודי הלובלינאי *Mysł Żydowska* בענייני הבחירות למועצה העירונית בלובלין

של בלבן את אתרי הזיכרון היהודיים: "[הם] עוררו עוגמת נפש וכה בעת גועל מסוים (pewne obrzydzenie)". אותו עיתונאי ראה בתיאוריו של בלבן "מגמה תעמולתית יהודית" – ובכך גינה למעשה את תפיסותיו היהודיות הלאומיות של ההיסטוריון היהודי.⁵⁶ לאחר הרצאה שנתן בלבן על המונומנטים היהודיים בלובלין, העיר העיתון *Głos Lubelski* שדברי המרצה משקפים את "האיום לייהוד העיר לובלין, שמבחינה ארכיטקטונית כמו מבחינה חברתית חייבת להמשיך ולהישאר עיר פולנית טהורה".⁵⁷ עיתון זה הבין שמחקרו ההיסטורי של בלבן בא לשרת את מטרותיו הפוליטיות המרכזיות, דהיינו הענקת לגיטימציה מוחלטת להשתלבות היהודים כיסוד בעל זכויות מלאות בניהול העיר ובקבלת נתח הגון ממשאביה.

אחד הנושאים המרכזיים בחיבורו של בלבן על לובלין הוא המוסד הקהילתי היהודי. בהתייחסו לקהילה היהודית בלובלין, דן בלבן במעמדה המשפטי והפוליטי של הקהילה בפולין בכלל, בתחומי השפעתה ובאופן שבו מוסדותיה נחלצים להגן על חבריה בעת מצוקה ופורענות. הוא עקב אחר שלבי התפתחותו של המוסד הקהילתי היהודי למן ימי אשכנז ההיסטורית, ותיאר את תהליך התנוונותו בפולין במחצית השנייה של המאה השבע עשרה ובמהלך המאה השמונה עשרה.⁵⁸ בשחזור את העבר היהודי, העלה בלבן על נס את רעיון האחדות היהודית החוצה גבולות ואת הזיקה החזקה ששררה בין היהודים לבין מוסדות הקהילה בזמנים שונים ובמקומות שונים בפזורה היהודית באירופה.⁵⁹ נקודה זו, שהיוותה חלק מתפיסתו ההיסטורית של בלבן, קיבלה ביטוי מובהק אף יותר ברעיונותיו של היסטוריון דגול אחר בן זמנו, שמעון דובנוב.⁶⁰ המוסד הקהילתי כפי שבלבן מתארו היה בימי גדולתו מוסד רב-עוצמה ורב-השפעה לא רק בקרב הציבור היהודי,⁶¹ אלא גם בשדרות השלטון, והוא הצליח להגן על הציבור היהודי מפני מגמות הדיכוי והאפליה של רשויות השלטון המרכזיות והמקומיות.

ודיוני המועצה לאחר הבחירות בין נובמבר 1916 ליוני 1917. על אופיו הפוליטי הייחודי

של כתב עת זה, ראו: J. Lewandowski, "Lubelski tygodnik społeczny Mysł Żydowska (1916–1918)", *Literackie portrety Żydów*. Lublin 1996, pp. 365–378

56 *Głos Lubelski*, no. 229, 1917, על פי: Zieliński (above, note 4), p. 114. מצוטט גם בתוך: Zieliński (above, note 53), p. 249.

57 ראו הערה 56 לעיל.

58 באלאבן (הערה 52 לעיל), עמ' 30–41, 63–75.

59 Biderman (above, note 5), pp. 143, 149–150.

60 על דמות הקהל היהודי ועל ועד ארבע ארצות בתפיסת דובנוב דן לאחרונה ישראל ברטל: I. Bartal, "Dubnov's Image of Medieval Autonomy", in: K. Groberg, A. Greenbaum (eds.), *A Missionary for History: Essays in Honor of Simon Dubnov*. Minneapolis 1988, pp. 11–18

61 Biderman (above, note 5), pp. 140–141; באלאבן (הערה 52 לעיל), עמ' 33–40, 66–63.

בלבן תיאר את לובלין היהודית בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת כחברה שמחד גיסא יכלה להתגאות בהישגיה הארגוניים והתרכובתיים, ומאידך גיסא נאלצה להתמודד עם האשמות שווא והכפשות למיניהן, ובכלל זה עלילות דם, שתוצאותיהן פגעו קשות ביהודי הקהילה – הן ברמה האישית והן ברמה הקולקטיבית. חרף זאת, הדגיש בלבן, הצליחו מוסדות הקהילה לצאת להגנת מעמדם של היהודים בעיר ולהתמודד בהצלחה עם התחרות הכלכלית-החברתית מצד האוכלוסייה העירונית הלא-יהודית.⁶² לטענתו, הצורך להיאבק ולהתחרות עם שכניה הלא-יהודים חיבל בתהליך שיקומה של הקהילה היהודית בעת שקיעתה של יהדות לובלין במאה השמונה עשרה. בפתיחת הפרק העשירי בספרו כתב בלבן: "היהודים הלובלינאים תמיד חיו בהתנצחויות ובסכסוכים עם שכניהם הנוצרים. המאבקים על הזכויות לעסוק במסחר ולעבוד תפסו את מרכז הבמה, והדבר הקשה את בניית הקהילה שייסדו במאמץ גדול במאה השש עשרה".⁶³ השימוש במלה "תמיד" מעיד שטיעונו של בלבן היה תקף גם לעצם הזמן שבו נכתב הספר, דהיינו שבדומה למה שהתרחש במאה השמונה עשרה, גם בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה התקשו יהודי לובלין לשקם את מוסדותיהם המנוונים כיוון שהשקיעו את רוב מרצם ומאמציהם בתחרות הכלכלית עם שכניהם, וכך נותרו בעמדת חולשה ביחס לחברה הכללית.

במצב דברים כזה לא נותר לבלבן אלא לשים את יתרונו על שלטונות הכיבוש האוסטריים, אשר העריך כי יוכלו לנקוט את האמצעים המשפטיים הנדרשים לחילוץ המוסד הקהילתי מניונו. בתזכיר שהגיש לשלטונות האוסטריים ייחד בלבן תיאור מיוחד למצב מוסדות הקהילה ביישובים שבהם ביקר, אבחן את תחלואיהם והציע פתרונות. הקהילה היהודית באזור הכיבוש האוסטרי אליבא דבלבן היתה מוסד מקומי נחשל שנשלט על ידי קומץ חסידים. לא התקיימו בו סדרי ניהול תקינים, מבחינה ארגונית שררה בו אנדרלמוסיה, והוא לא עסק אלא בעניינים הנוגעים לתחום הדת והפולחן. הניהול הכספי נעשה ללא רישום, תוך אמון עיוור בהנהלה שעמדה בראש הקהילה. בהתאם לתקנון הקהילות הצארי מ-1820 ולתיקונים שהוכנסו בו ב-1843, הורכבה הנהלה זו מקולגיום של שלושה מנהלים (Dozór Bożniczny), שבראשו עמד רב הקהילה. תפקידה המרכזי של הנהלת הקהילה היה לתקצב את ההוצאות להבטחת שמירת הפולחן הדתי (הרב ובתי הכנסת) ולהפריש מתקציבה לענייני צדקה וחינוך. בלבן הצביע גם על כך שבצד ההנהלה הכושלת צברו עוצמה שני גופים יהודיים נוספים: החברה קדישא והקצבים. החברה הקדישא צברה עוצמה באמצעות דמי הקבורה שגבתה ממשפחות הנפטרים. סניפיה נוהלו על ידי חסידים שהשתייכו לחצרות

62 ראו מבוא מאת שושהיים לתרגום היידי של ספרו של בלבן: א. ל. שושהיים, "וועגן א דערמארדעטער שטאט און איר דערמארדעטער היסטאריקער", באלאבאן (הערה 52 לעיל), עמ' 12-13.

63 באלאבאן, (הערה 52 לעיל), עמ' 118.

שונות, ואלה ניהלו את החברה על פי ראות עיניהם וכלי לבחול באמצעים. כך למשל היו מקרים שבהם עיכבו את לווית המת כל עוד לא שללה לידיהם המשפחה את התשלום המבוקש. בדומה להנהלות הקהילה, גם החברה קדישא לא ניהלה רישום מסודר של הכנסותיה והוצאותיה. ואילו הקצבים היהודים צברו את עוצמתם באמצעות המס המיוחד (ה"קורובה") שהוטל על הבשר הכשר. מאחר שהמס הועבר מהצרכן אל השוחט באמצעות הקצב, נעשה גם הוא תלוי בקצב לפרנסתו. כך נוצר אפוא מצב שבו הן השוחטים והן הרבנים בקהילה העלימו עין ממעשיו של הקצב, גם כאשר הלה העלה את מחירי הבשר מעבר לסביר, מכיוון שהיו תלויים בו כספית.⁶⁴

בלבן תיאר בתזכירו כיצד בעקבות אירועי המלחמה הראשונה התחוללו שינויים בהרכב הנהלות הקהילות באזור הכיבוש האוסטרי. עם נסיגת הצבא הרוסי מפולין הקונגרסאית ב-1914–1915, הוחלפו חברי ההנהלות הקיימות, אם משום שגורשו או משום שעזבו את פולין. במקומות כגון ראדום מילאו את מקומם אנשים לא מיומנים ולא מוסמכים. בערים אחרות, כגון לובלין, פיוטרקוב, נובורדמוסק, קלצה וחלם, השתלבו בני השכבה המשכילה בהנהלת הקהילה. בחלק מהקהילות הידרדר המוסד הקהילתי בעקבות תהפוכות המלחמה במידה כזו, שנדרשה התערבות שלטונית הכיבוש האוסטריים החדשים.⁶⁵

כדי להסדיר את ענייני הקהילה היהודית ולתקן את האי-סדרים שהשתלטו על מוסדותיה במהלך השנים העלה בלבן בתזכירו שלוש הצעות: א. למנות הנהגות חדשות על סמך התקנון הקיים [והתיקונים של 1843], אך לנסות למצוא דרך לסייע בחיזוק המרכיב המשכיל בהנהלתן; ב. לבטל את החברה קדישא ולהעביר את העניינים שבטיפולו למוסד הקהילתי; ג. לבטל את התלות של השוחטים והרבנים בקצבים באמצעות הפיכת הראשונים למועסקים כשכירים על ידי המוסד הקהילתי ובאמצעות העברת כספי המס על הבשר הכשר ישירות לקופת הקהילה, במקום שהם יועברו על ידי הקצבים לשוחטים ולרבנים, כפי שנהגו עד כה.⁶⁶ למעשה הציע בלבן לשלב במוסד הקהילתי המחודש יסודות משכיליים ומודרניים, ולחזקו על ידי הזרמת משאבים כספיים שיאפשרו לו לנהל באורח תקין את ענייני הדת והרווחה של הקהילה.

למרות שבדיוק כמו דובנוב, ראה בלבן בחיי היהודים בהווה ובעתיד המשכיות של ההיסטוריה היהודית, נבדלו מאוד שני האנשים בפתרונות

64 Bałaban (above, note 20), pp. 42–43 על מבנה הקהילה היהודית ועל השינויים התחיקתיים הנוגעים למוסדות הקהילתיים ברוסיה הצארית, ראו: I. Levitas, *The Jewish Community in Russia, 1844–1917*. Jerusalem 1981; I. Schiper, "Samorząd Żydowski w Polsce na przełomie wieku 18 i 19-go (1764–1831)", *Miesięcznik Żydowski*, 1 (1), 1931, pp. 513–529

65 Bałaban (above, note 20), p. 4

66 שם, עמ' 66–67.

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית-הפוליטית בפולין קנה

המעשיים שהציגו בקשר לקהילה היהודית. הגישה שעמדה בבסיס הצעתו של בלבן לשינוי המבנה הקהילתי היהודי הקיים היתה רחוקה מאוד מזו שעמדה בבסיס הצעתו של דובנוב בעניין זה ב"מכתבים על היהדות הישנה והחדשה", חיבורו הפרוגרמטי שפרסומו הסתיים ברוסיה כעשור לפני כן.⁶⁷ בעוד דובנוב העריך את המבנה הקהילתי היהודי של ימי הביניים וראה בו את מקור ההשראה העיקרי לחידוש החיים הלאומיים הפוליטיים של יהודי מזרח אירופה – תוך שילוב תכנים מודרניים,⁶⁸ סבר בלבן שעל הקהילה היהודית לפעול כארגון קונפסיונלי בלבד, כלומר גוף המתמקד בעיקר בתחום הדתי תוך כדי טיפול בענייני רווחה וחינוך. הוא לא ראה אפוא בשמירת האופי הדתי של המבנה הקהילתי "פיקציה", כפי שטען דובנוב,⁶⁹ ונתן לכך ביטוי גם בתזכיר שהגיש לאוסטרים.

עם זאת, אני סבור שככלות הכול, למרות מה שעולה בהצעות הספציפיות של תזכירו, היה בלבן קרוב לתפיסות של דובנוב. קרוב לוודאי שבלבן הבין כי שלטונות הכיבוש האוסטריים לא יוכלו להסכים לתיקונים מרחיקי לכת מאלה שהציע; כלומר הצעתו היתה פשרה בין מה שהאמין בו לבין מה שסבר שיתקבל על דעת האוסטרים. כדי לבסס טענתי זו, אבחן את האופן שבו התייחס בלבן לפרסום "הצו על ארגונה של הקהילה היהודית הדתית בממשל הכיבוש של ורשה" (*Verordnung: Die Organisation der jüdischen Religionsgesellschaft*)⁷⁰ (im Generalgouvernement Warschau betreffend),⁷⁰ שרשמית הוצא על ידי שלטון הכיבוש הגרמני בוורשה ב-1 בנובמבר 1916, אך למעשה פורסם רק ב-15 בחודש.⁷¹ צו זה קבע שחברי הנהגת הקהילה ייבחרו באמצעות הצבעה ישירה של בעלי זכות הבחירה על פי עקרון היחסיות, ושסמכויות הקהילה יכללו את ניהול ענייני הפולחן, הרווחה והחינוך של חברי הקהילה. היהודים שפעלו באזור הכיבוש הגרמני למען אוטונומיה ליהודי פולין, בכלל זה הציונים והמפלגה הפולקסיסטית בהנהגתו של נח פרילוצקי, הביעו אכזבה מהעיקרון שעליו התבסס הצו, דהיינו – הגדרת היהודים כעדה דתית ולא כלאום. לעומת זאת, יהודים גליצאים בדומה לבלבן, שפעלו למתן אוטונומיה ליהודי פולין תוך בחינה מיוחדת של הנעשה באזור הכיבוש האוסטרי, ראו את הצו באור שונה. לדידם, עשוי היה הצו לאפשר בעתיד אוטונומיה יהודית לאומית שהמוסד

67 דיון מפורט על החיבור ראו במבוא של רנה פוזננסקי (Renée Poznanski) לתרגום שלה למכתבי דובנוב: Paris: Simon Doubnov, *Lettres sur le judaïsme ancien et nouveau*, 1989, pp. 11–73

68 Bartal (above, note 60), p. 16

69 שם.

70 התזכיר של בלבן נושא את התאריך 6.11.1916. ראו: Balaban (above, note 20), p. 68; Schuster (above, note 7), p. 28

71 על הצו, ראו: מ. זילבר, "רשויות גרמניות, רשויות פולניות והצו לארגונה של החברה היהודית הדתית במלחמת העולם הראשונה", גלעד, יח, 2002.

הקהילתי הוא הגרעין הבסיסי שלה;⁷² העובדה שהצו כלל בתחומי פעילותה של הקהילה גם את תחומי הרווחה והחינוך, וכן העובדה שהוא קבע שיטת בחירות שתהיה מבוססת על רשימות קולקטיביות מטעם גופים רשמיים במקום על שמות של אישים פרטיים, עשויות ליצור בסיס לאוטונומיה הלאומית. גם בלבן ראה בעין יפה את האפשרויות שנכללו בצו הגרמני, אך בניגוד ליהודים הגליצאים הוא העריך שהמינהל האוסטרי-הפולני באזור הכיבוש האוסטרי לא יאמץ אותו [את הצו] בשל היותו פרו-יהודי כל כך.⁷³ במלים אחרות, בלבן סבר שהאפשרויות שנפתחו בפני היהודים באזור הכיבוש הגרמני של פולין ייתפסו כרחבות מדי בעיני רשויות הכיבוש האוסטריות. הוא לא היה מעוניין בהגדרות פורמליות-הצהרתיות בדומה לדוכנוב, וייתכן גם שהגדרת העדה היהודית כעדה דתית לא הפריעה לו. הוא ייחס חשיבות רבה יותר לתנאים המעשיים שמבנה ארגוני או מוסדי היו עשויים להעניק ליהודים.

לכן, היתה הצעת בלבן צנועה מאוד בהשוואה לצו של שלטונות הכיבוש הגרמניים. בעוד הצו הגרמני התיר ייסוד ארגון קהילתי היררכי בעל אפיונים דמוקרטיים מסוימים ובעל עוצמה וסמכויות נרחבות, הסתפק בלבן בהמלצה על שינויים בהיקף מצומצם יותר, דהיינו חיוק כוחו הכלכלי של המוסד הקהילתי, הכנסת אלמנטים משכיליים וצמצום כוחם של החברה קדישא ושל הקצבים. אמנם, עקב תזכירו של בלבן מחד גיסא, ויותר מכך עקב הצו הגרמני מאידך גיסא, העריכו השלטונות האוסטריים שיש לערוך שינויים במבנה המוסד הקהילתי באזורי הכיבוש שלהם. ואולם בדומה לאופן הטיפול בסוגיית החינוך הם לא רצו לפעול בלי לשתף בכך את הרשויות הפולניות שמונו מטעמם, וזאת משום שאוסטריה לא רצתה לעורר נגדה את התנועה הלאומית הפולנית. בפברואר 1917 פנו שלטונות הכיבוש האוסטריים אל המועצה הזמנית של המדינה הפולנית בשאלה "האם ובאיזו מידה חייב עניין הקהילות היהודיות בשטחי הכיבוש האוסטרו-הונגרי להיות מוסדר בהתאם לעקרונות הצו הגרמני מ־1 בנובמבר 1916 ובהתאם לעמדת המדינה הפולנית המתהווה".⁷⁴ כתגובה על פנייה זו, ביקשה המועצה הזמנית משלטונות הכיבוש האוסטריים שלא לחולל שום שינוי במצב הקיים של המוסד הקהילתי היהודי, וזאת בנימוק שבעיקרון רצוי להסדיר את מעמדן המשפטי של הקהילות הדתיות היהודיות אבל לא רצוי לבצע זאת בטרם תגדיר החוקה של המדינה הפולנית באופן עקרוני את היחס בין

M. Rosenfeld, "Die neue jüdische Gemeindeverfassung in Polen", *Der Jude*, vol. 1, 1916-1917, pp. 578-583; N. M. Gelber, "O nowym ustroju gmin żydowskich w Polsce", *Mysł żydowska, Tygodnik Społeczny*, vol. II, 19.4.1917, pp. 3-5

⁷³ "Bericht der Herren Dr. Oppenheimer" (above, note 5)

⁷⁴ "Protokół 4-go posiedzenia Komisji Przejściowej T.R.S. w dniu 13 września 1917 roku" [PI/578(5), (CAHJP=) מרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים]

מאיר בלבן ופעילותו הציבורית-הפוליטית בפולין קנז

הדתות לבין המדינה.⁷⁵ תגובת המועצה הזמנית רמזה אפוא כי המועצה ראתה בצו הגרמני התערבות בענייניה הפנימיים ופגיעה בריבונותה, וכי השלטון הפולני המתהווה לא היה מוכן לעגן בחוק מתן סמכויות מוסדיות לקהילה היהודית שתחרוגנה מהסמכויות המצומצמות הקיימות. לניסונו של בלבן להסתמך על כך ששלטונות אוסטריה יבצעו רפורמה שתביא לחיזוק האוכלוסייה היהודית של פולין לא היה אפוא כל סיכוי, שכן שלטונות הכיבוש לא היססו לטרפד כל רפורמה כזו ברגע שהרשויות הפולניות הביעו את התנגדותן לכך. בסופו של דבר לא הניבו אפוא הצעותיו של בלבן לרפורמה במוסד הקהילתי היהודי באזור הכיבוש האוסטרי כל פרי.

בדומה להיסטוריונים אחרים, יהודים כלא-יהודים, הביא בלבן דוגמאות מן העבר שיתמכו בטיעונים אקטואליים בהווה. סקירתו ההיסטורית על מצוקות יהודי פולין בעבר נועדה להמחיש את מצוקותיהם בהווה, כפי שהדבר בא לביטוי למשל בתחרות העזה עם הפולנים על מקורות המחיה ועל מוקדי השלטון בארץ הוויסלה. באמצעות הפנייה להיסטוריה בלבן גם הצביע על כושרם של היהודים לנהל מערכת אוטונומית יעילה, כמו בימי ועד ארבע ארצות, ולהניב מערכת חינוך יהודית חדשנית ויעילה שתסייע להם בתחרותם עם אוכלוסיית הרוב הפולנית. בלבן קיווה שפולין, מולדתו של ועד ארבע הארצות — סמל האוטונומיה היהודית בעבר הרחוק — תחדש את ימיה כקדם ותעניק ליהודים את המוסדות ואת הכלים הארגוניים שיגנו עליהם ועל האינטרסים שלהם. במלים אחרות, פולין — כך גרס בלבן — תהפוך למשכנם של יהודים שמחד גיסא יצאו מן הגטו אך מאידך גיסא ישמרו על ייחודם התרבותי. כאמור, המציאות טפחה על פניו, ופועלו לא הניב את התוצאות המקוות.

במבוא לספרו על לובלין, שנכתב לאחר הגשת התזכירים שנדונו, כתב המחבר: "אפשר שהמלחמה הנוכחית [מלחמת העולם הראשונה] העקובה מדם תפיל את חומות הגטאות האחרונים".⁷⁶ בלבן לא התכוון בדבריו אלה לכך שהיהודים יאמצו אזרחות אוניברסלית ויוותרו על כלל סממני תרבותם הייחודית כתנאי להשתתפותם בחיים הציבוריים הכלליים. להפך, הוא דגל באזרחות דיפרנציאלית המאפשרת לכל אזרח לשמור על ייחודו התרבותי הן בתחום הפרט והן בתחום הכללי. הוא לא ראה בריבוי הזהויות התרבותיות במדינה עדות להעדר ערכי יסוד לאומיים משותפים או מכשול בפני יישום העקרונות הפוליטיים שעל פיהם תתנהל המערכת הפוליטית הכללית במדינה.

75 שם.

76 באלאבאן (הערה 52 לעיל), עמ' 17.